

GRZEGORZ SMYK

Artykuł recenzyjny monografii Joanny Machut-Kowalczyk
*Rada rodzinna pod powagą sądu pokoju w świetle akt łęczyckich,
zgierskich i łódzkich z lat 1809–1876*, Łódź 2014, ss. 324

PROBLEMATYKA BADAWCZA

Wprowadzenie w 1808 roku w Księstwie Warszawskim francuskiego prawa cywilnego stworzyło nową jakość w dziedzinie regulacji stosunków prywatnoprawnych na centralnych ziemiach polskich, przewyższającą swoimi rozwiązaniami zarówno nieskodyfikowane prawo Polski przedrozbiorowej, jak i współczesne mu kodyfikacje austriackie (kodeks cywilny zachodniogalicyski z 1797 roku) i pruskie (Landrecht pruski z 1794 roku), stając się też podstawą polskiego prawodawstwa cywilnego i polskiej jurysprudenencji cywilistycznej w całym XIX stuleciu. Zawarte w Kodeksie Napoleona prawo cywilne było kodyfikacją kompleksową i zupełną, obejmującą wszystkie działy prawa prywatnego oraz regulującą całokształt stosunków cywilnoprawnych, których podmiotem była osoba fizyczna. Oparte na ideałach prawa natury, oznaczało przede wszystkim wprowadzenie zasady formalnej równości i powszechności praw prywatnych przysługujących jednostce, pełną laicyzację instytucji małżeństwa, likwidację własności podzielonej, swobodę kontraktowania i testowania. W dziedzinie prawa rodzinnego wprowadzenie przepisów Kodeksu Napoleona oznaczało także poddanie instytucji opieki nadzorowi i kontroli czynnika publicznego – sądu. Był to rezultat dążenia francuskiego kodyfikatora do zachowania tradycyjnie patriarchalnego modelu rodziny z jednoczesnym limitowaniem przepisami prawa jej wpływu na funkcjonowanie w obrocie prawnym jej członków pozbawionych pełnej zdolności do czynności prawnych. Najbardziej widocznym przejawem tych tendencji stała się instytucja rady rodzinnej, definiowanej jako „kolegialny organ rodziny sprawujący nadzór nad opieką pod powagą sądu, uprawniony do decydowania w najistotniejszych sprawach osobistych i prawach majątkowych pupila”. Rada rodzinna wprowadzona w czasach Księstwa Warszawskiego, w formie ukształtowanej przez Ko-

deks Napoleona, została utrzymana w niemal niezmienionej postaci w Kodeksie Cywilnym Królestwa Polskiego z 1825 roku, obowiązującym na centralnych ziemiach polskich aż do 1946 roku. Właśnie tej, zapomnianej już dzisiaj, instytucji prawa rodzinnego, obecnej w polskim prawodawstwie cywilnym przez prawie 140 lat, została poświęcona recenzowana monografia autorstwa Joanny Machut-Kowalczyk pt. *Rada familijna w świetle akt sądów pokoju: łęczyckiego, zgierskiego i łódzkiego w latach 1809–1876*.

Dokonany przez autorkę wybór tematu badawczego należy uznać za w pełni uzasadniony. Instytucja rady familijnej nie była dotąd przedmiotem zainteresowania polskich badaczy prawa cywilnego obowiązującego na centralnych ziemiach polskich i w konsekwencji nie doczekała się odrębnego i kompleksowego opracowania, które poza analizą przepisów prawnych podejmowałoby trud weryfikacji rzeczywistego funkcjonowania tej instytucji w praktyce. Jedynym wyjątkiem jest artykuł M. Tkaczuka¹, zawierający analizę porównawczą przepisów regulujących instytucję rady familijnej w ustawodawstwie francuskim i niemieckim, a pomijający praktykę sądową, która stanowi główny cel badawczy recenzowanej pracy. Poza tym w literaturze przedmiotu – dawnej i współczesnej – dominują opracowania podręcznikowe lub monografie prawa cywilnego, ujmujące instytucję rady familijnej jedynie od strony formalno-dogmatycznej, niezbędnej dla omówienia zasad prawa opiekuńczego, a więc bez głębszej refleksji odnoszącej się do jej funkcjonowania w praktyce. Recenzowana praca prezentuje odmienne podejście. Stanowi pierwszą – na gruncie polskich nauk historyczno-prawnych – próbę kompleksowej analizy rzeczywistej działalności rad familijnych funkcjonujących w czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego do 1876 roku pod zwierzchnictwem sądów pokoju w Łęczycy, Zgierzu i Łodzi. Ograniczenie czasowe pola badawczego, wyznaczone rokiem 1876, można uznać za uzasadnione ze względu na reformę ustroju sądowego przeprowadzoną w tym roku, chociaż należy również zaznaczyć, że nie wpłynęła ona w zasadniczy sposób na możliwość dalszego powoływania i funkcjonowania rad familijnych (nie zmieniły się przecież przepisy prawa materialnego). Tym niemniej ponad sześćdziesięcioletni okres praktyki funkcjonowania rad familijnych analizowany przez autorkę należy uznać za wystarczający dla ustalenia podstawowych problemów występujących przy stosowaniu przepisów dotyczących tej instytucji. Zatem w świetle dotychczasowego stanu badań i literatury przedmiotu recenzowane opracowanie Joanny Machut-Kowalczyk zmierza do wypełnienia istotnej luki w badaniach nad instytucjami prawa rodzinnego obowiązującego na centralnych ziemiach polskich w XIX i XX stuleciu.

¹ M. Tkaczuk, *Rada familijna jako instytucja systemu opieki w Polsce w XIX i XX w.*, [w:] *Rodzina w naukach prawnych. Zbiór studiów*, pod red. M. Tkaczuka, R. Jaworskiej-Stankiewicz, Szczecin 2012.

KONSTRUKCJA PRACY

Konstrukcję opracowania oparto na kryterium rzeczowym, polegającym na wyeksponowaniu zasadniczych problemów badawczych w osobnych rozdziałach, podrozdziałach, punktach i podpunktach, odpowiadających układowi zagadnień zawartych w źródłach prawa regulujących instytucję rady rodzinnej. Ze względu na specyfikę przedmiotu badawczego i cel rozprawy, którym jest kompleksowa analiza podstaw dogmatycznych oraz praktyki funkcjonowania wybranej instytucji prawa cywilnego, konstrukcję taką należy uznać za prawidłową, logiczną i w pełni oddającą tematykę pracy. Zastrzeżeń nie budzi zarówno proporcja objętościowa poszczególnych rozdziałów, jak i stosowana przez autorkę nomenklatura nazewnicza.

Monografia składa się z trzech rozdziałów merytorycznych poprzedzonych wprowadzeniem, w którym określono zakres przedmiotowy, terytorialny i czasowy rozprawy, jej podstawę źródłową oraz stosowaną terminologię. Opracowanie wieńczy zakończenie, w którym podsumowano wyniki badań. Ponadto praca zawiera bibliografię obejmującą wykaz wykorzystanych źródeł archiwalnych i drukowanych oraz literaturę przedmiotu, a także aneks stanowiący rejestr pozostałości aktowych rad rodzinnych funkcjonujących pod nadzorem sądów pokoju w Łodzi i Łęczycy.

W rozdziale pierwszym przedstawiono skład rad rodzinnych, proces ich tworzenia, status prawny ich członków oraz rodzaje i zasady ponoszonej przez nich odpowiedzialności. Zawarty przez autorkę w tym rozdziale katalog zagadnień badawczych należy uznać za w pełni uzasadniony i wyczerpujący problematykę kreowania rad rodzinnych. Autorka w sposób właściwy przeprowadziła analizę podstaw prawnych powoływania rad rodzinnych, dokonała charakterystyki zasad doboru członków rad rodzinnych, sposobu wyznaczania przewodniczącego oraz wyłaniania członków wezwanych i przydanych. Za szczególnie cenne należy uznać jej rozważania dotyczące statusu prawnego i przesłanek odpowiedzialności członków rad rodzinnych, niemające precedensu w dotychczasowej literaturze przedmiotu. Mocną stroną sposobu prezentacji przez autorkę omawianych zagadnień stanowi bogata baza źródłowa, pozwalająca na konfrontację obowiązujących przepisów prawnych z rzeczywistą praktyką kreowania rad rodzinnych, która wyłania się z przywoływanych protokołów ich posiedzeń. Ten uprawniony metodologicznie sposób prezentacji omawianych zagadnień pozwolił autorce na odtworzenie rzeczywistych problemów występujących przy wyłanianiu składu personalnego rad rodzinnych oraz zagadnień praktycznych związanych z nadzorem nad ich przebiegiem. Z ustaleń zawartych w tym rozdziale wynika, że rada rodzinna była organem niestałym, zwoływanym doraźnie w potrzebie podjęcia niezbędnej decyzji dotyczącej interesów osobistych lub majątkowych pupila. Radom przewodniczył najczęściej nie sędzia pokoju, ale podsędek, co wywołane było przeciążeniem innymi obowiązkami sędziego pokoju.

Skład osobowy rad rodzinnych był w praktyce niestabilny i ulegał częstym zmianom, które wywoływały takie przyczyny obiektywne, jak śmierć, choroba lub zmiana miejsca zamieszkania krewnych uprawnionych do opieki, co nie pozostawało bez negatywnych skutków dla pupila. Jak wykazała autorka, nierzadkie były przypadki manipulowania składem rady przez nieuczciwych opiekunów w celu uzyskania korzystnej dla siebie uchwały rady. Prowadziło to do częstego kwestionowania zgodności z prawem składu rady rodzinnej, weryfikowanym w takiej sytuacji przez trybunał cywilny I instancji. Ponadto z ustaleń autorki wynika, że dla zapewnienia ustawowej liczby członków do rad rodzinnych często były powoływane osoby spoza rodziny pupila, a wśród nich znaczną liczbę stanowili urzędnicy sądowi, zaliczani w zastępstwie nieobecnych członków dowolnie do linii macierzystej lub ojczyściej pupila (na 285 odbytych posiedzeń rad rodzinnych w 84 uczestniczył przynajmniej jeden urzędnik sądowy – co obrazuje tabela zamieszczona na s. 65–77). Sumując, ustalenia te rzucają nowe światło na sposób powoływania rad rodzinnych, wskazując, że był to proces dynamiczny i ważny z punktu widzenia nie tylko ochrony interesów pupila, ale i nieobojętny poszczególnym jej członkom, zainteresowanym własnymi korzyściami materialnymi płynącymi z tej formy opieki.

Rozdział drugi stanowi prezentację kompetencji rady rodzinnej. Jego konstrukcja opiera się na podziale na dwa powiązane ze sobą problemowo podrozdziały. Pierwszy z nich koncentruje się na analizie przepisów określających kompetencje ustawowe rady rodzinnej, drugi zaś przedstawia ich realizację w praktyce. Przyjęcie takiego podziału wewnętrznego treści rozdziału drugiego pozwala czytelnikowi na konfrontację stanu prawnego z rzeczywistym spektrum działania opisywanych rad rodzinnych. Zakres problemów analizowanych przez autorkę wyczerpuje wszystkie kwestie związane z funkcjonowaniem rad rodzinnych przewidziane przez obowiązujące wówczas ustawodawstwo. Trzeba zauważyć, że prawo wyposażało rady rodzinne w ustawowe kompetencje o złożonym charakterze. Należały do nich uprawnienia związane z opieką nad małoletnimi, ubezwłasnowolnionymi oraz kuratelą nad usamowolnionymi. Wśród nich wliczyć można kompetencje związane z urządzeniem opieki, takie jak wyznaczenie opiekuna głównego i opiekunów przydanych, mianowanie opiekuna szczegółowego oraz zmiana opieki; związane z podejmowaniem decyzji w sprawie zarządu majątkiem pupila; związane z podejmowaniem decyzji w sprawie prowadzenia procesów sądowych dotyczących jego praw; podejmowanie decyzji w sprawach dotyczących osoby pupila, tj. nadzór nad jego wychowaniem i wykształceniem; zezwolenie na zawarcie małżeństwa pupila; usamowolnienie małoletniego; kompetencje związane z kuratelą i opieką nad ubezwłasnowolnionym.

Analiza przepisów określających kompetencje ustawowe rad rodzinnych z rzeczywistą ich działalnością w praktyce wymagała od autorki uważnej i drobiazgowej konfrontacji regulacji zawartych w dwóch różniących się od siebie źródłach prawa opiekuńczego – Kodeksie Napoleona i Kodeksie Cywilnym Kró-

lestwa Polskiego z 1825 roku. Zadanie to zostało rozwiązane w sposób wskazujący na znakomite przygotowanie merytoryczne, właściwe nie tylko dla historyka prawa, ale i prawnika-praktyka. W efekcie dokonana przez autorkę zarówno egzegeza tekstów ustawowych w zakresie określania kompetencji rad familijnych, jak i subsumcja właściwych norm prawnych do opisywanych stanów faktycznych nie budzi żadnych wątpliwości co do jej kompetencji warsztatowych. Na równie wysoką ocenę zasługuje umiejętne wykorzystanie szerokiej bazy faktograficznej zawartej w źródłach archiwalnych bogato przytaczanych jako podstawa uzasadniająca wnioski autorki recenzowanej monografii. Pozwoliło to na weryfikację stanu prawnego z rzeczywistością praktyką realizacji kompetencji opisywanych rad familijnych. Wśród najważniejszych ustaleń odnoszących się do tego zagadnienia należy wymienić wykazanie, że w praktyce głównymi zadaniami realizowanymi przez rady familijne były kwestie związane z powoływaniem opiekuna i nadzorem nad majątkiem małoletniego. Rady niechętnie ingerowały w sprawy dotyczące nadzoru nad osobą pupila. Wyjątkiem były decyzje dotyczące usamowolnienia małoletnich, które rady podejmowały stosunkowo często (obrazuje to wykres zamieszczony na s. 178). Z drugiej strony akta opiekuńcze obrazują częste przypadki podejmowania przez radę uchwał w sprawach, w których prawo tego nie wymagało, np. uzasadnianie uchwał pozostawiających opiekę ojcu lub matce, chociaż należała do nich z mocy prawa, czy też stwierdzających poprawność formalną i materialną uchwał zatwierdzających inwentarz pozostałości po rodzicach małoletnich, a nawet uchwał uznających prawomocność działów spadkowych orzeczonych przez sądy (!).

Z ustaleń autorki wynika, że w praktycznym działaniu rady familijne wywiązywały się z powierzonych zadań w różnym stopniu, zależnym od zaangażowania członków rodziny pupila oraz stosunków panujących w rodzinie pupila, co przekładało się na relacje między radą a opiekunami. Praktyka pokazuje, że w części rad uchwały zawsze były podejmowane zgodnie z wolą opiekuna głównego, ale też w szeregu z nich odnotowano wyraźne utrudnianie mu zarządu majątkiem pupila. Ustalenia te wskazują, że rady familijne funkcjonujące w omawianym okresie nie były instytucją fasadową, ale stawały się często forum ścierania się sprzecznych interesów ich członków, nie zawsze uwzględniających dobro pupila.

Kończący pracę rozdział trzeci w całości został poświęcony omówieniu zagadnień proceduralnych związanych z funkcjonowaniem rad familijnych. W kolejnych czterech podrozdziałach autorka dokonała analizy przepisów prawnych i praktyki zwoływania, przebiegu i kosztów posiedzeń rad familijnych oraz scharakteryzowała warunki i sposoby zaskarżania jej uchwał. Dzięki umiejętnemu wykorzystaniu źródeł archiwalnych, obejmujących protokoły posiedzeń opisywanych rad familijnych, udało się przedstawić rzeczywisty obraz ich funkcjonowania oraz wyłaniające się w jego toku problemy i sposoby ich rozwiązywania. W rezultacie autorka dokonała ustaleń, które ukazują instytucje rad familijnych we właściwym, bo wy-

łaniającym się z praktyki, świetle. Do najważniejszych z nich należy zaliczyć ustalenie, że zwoływanie rad rodzinnych w zdecydowanej większości przypadków następowało na wniosek zainteresowanego członka rodziny pupila. Zwoływanie rad rodzinnych przez sądy pokoju w Zgierzu, Łęczycy i Łodzi należało do rzadkości. Od wniesienia wniosku o zwołanie rady rodzinnej do jej zebrania upływało zwykle trzy miesiące, choć zdarzały się posiedzenia zwoływane jeszcze tego samego dnia (co obrazują tabele porównawcze zamieszczone na s. 214–221). Posiedzenia rad rodzinnych odbywały się w zgodzie z wymogami obowiązującego prawa, a uczestniczyli w nich – poza członkami rady rodzinnej – opiekunowie, kuratorzy, urzędnicy sądowi, dalsi krewni i powinowaci pupila oraz przyjaciele jego rodziny, co świadczy o szerokim zainteresowaniu działalnością rad rodzinnych nie tylko wśród osób należących do kręgów rodziny pupila. Z protokołów posiedzeń rad wynika, że miały one uporządkowany przebieg – zawsze spisywano listę obecności, wysłuchiwano wniosków, naradzano się nad podejmowanymi środkami, zapoznawano się z przedłożonymi dokumentami. Zawsze przestrzegano też ustawowego *quorum* i sporządzenia protokołu. Szczególnie ciekawe są ustalenia dotyczące zaskarżania uchwał rad rodzinnych. Wynika z nich, że zaskarżanie takich uchwał nie należało do rzadkości, zaś trybunał cywilny I instancji i działający przy nim prokurator królewski mieli możliwość wymuszenia na sądach pokoju bezpośredniej ingerencji w postępowanie i uchwałodawstwo podległych im rad rodzinnych, jeżeli wymagała tego ochrona praw pupila. To rzadki w tej epoce przejaw interwencjonizmu organów państwowych w sferę prywatnych praw jednostki, uzasadniony jednak słuszną koniecznością ochrony jej praw wobec patriarchalnego charakteru stosunków rodzinnych, petryfikowanych przez ówczesne ustawodawstwo cywilne.

METODY BADAWCZE

Wybrany przez Joannę Machut-Kowalczyk przedmiot badawczy, jakim jest organizacja i funkcjonowanie rad rodzinnych, oraz dążenie do ukazania tej instytucji prawa cywilnego obowiązującego na centralnych ziemiach polskich w XIX stuleciu, zarówno w aspekcie dogmatycznym, jak i praktycznym wymagało zastosowania odpowiednich metod badawczych służących osiągnięciu tego zamierzenia. Z tego względu dominującymi metodami badawczymi, stosowanymi przez autorkę równolegle w każdym z rozdziałów, stały się: metoda dogmatyczna i historyczna – pozwalające na skonfrontowanie obowiązujących regulacji prawnych z rzeczywistym stanem rzeczy w praktyce. Autorka udanie wykorzystuje metodę dogmatyczną do przeanalizowania przepisów prawnych stanowiących podstawę organizacji, zakresu i sposobu funkcjonowania rad rodzinnych zawartych w zmieniających się w omawianym okresie źródłach prawa. Sposób posługiwania się tą metodą do analizy poszczególnych zagadnień prawnych związanych z opisywaną problematyką badawczą jest prawidłowy i nie budzi zastrzeżeń oraz świadczy o znakomi-

tym przygotowaniu merytorycznym. Na szczególne uznanie zasługuje umiejętne wykorzystanie metody historycznej, pozwalającej na właściwe udokumentowanie stawianych tez, weryfikację stanu prawnego z faktycznym oraz uzasadniającej wyrowadzane przez autorkę wnioski ogólne. Zastosowany zabieg łączenia analizy dogmatycznej przepisów prawnych w konfrontacji z odwołaniem się do źródeł historycznych nadał wywodom żywy i plastyczny charakter oraz potwierdził umiejętności właściwego interpretowania dostępnych materiałów archiwalnych.

ŹRÓDŁA I LITERATURA

Monografia Joanny Machut-Kowalczyk została oparta na znaczącej bazie źródłowej. Autorka prześledziła w sposób niezwykle skrupulatny wszelkie akty normatywne regulujące podstawy organizacji funkcjonowania rad familijnych działających pod nadzorem sądów pokoju w Zgierzu, Łęczycy i Łodzi w latach 1809–1876 (Kodeks Napoleona, Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego, ustawa hipoteczna z 1818 roku, ukaz – prawo o małżeństwie z 1836 roku oraz kodeks postępowania cywilnego z 1806 roku) oraz komentarze i zbiory orzecznictwa sądowego dotyczące opisywanej problematyki. Na szczególne podkreślenie zasługuje przeprowadzona kwerenda archiwalna w Archiwum Państwowym w Łodzi, obejmująca akta opiekuńcze rad familijnych zawarte w zespołach akt sądów pokoju w Zgierzu, Łęczycy i Łodzi. W jej efekcie w recenzowanej pracy wykorzystano 288 protokołów z posiedzeń rad familijnych (oryginałów lub wypisów z oryginałów), 25 protokołów odroczeń posiedzeń rad, 188 wniosków o zwołanie rady familijnej, 269 rezolucji sądów pokoju, 131 wezwań sądowych i innej korespondencji sądowej, 53 odezwy sądów pokoju oraz postanowienia Trybunału cywilnego I instancji i prokuratora królewskiego ustanowionego przy tym trybunale, 334 wypisy z aktów stanu cywilnego, 45 inwentarzy majątku, 9 wypisów z testamentów oraz kilkaset innych dokumentów urzędowych (takich jak ugody sądowe, działy majątku, rachunki). W sumie podstawę źródłową recenzowanej rozprawy stanowi przeszło 1000 dokumentów archiwalnych.

Autorka zgromadziła i wykorzystała wszystkie najistotniejsze dla tematyki pracy publikacje naukowe – łącznie blisko 200 pozycji bibliograficznych. Osobiście nie znajdują potrzeby jakichkolwiek uzupełnień. Dobór bibliografii stanowiącej podstawę rozprawy oraz rozbudowany aparat przypisów (1245) świadczą o wysokim poziomie warsztatu naukowego autorki.

KONKLUZJE

Monografia Joanny Machut-Kowalczyk reprezentuje wysoki poziom merytoryczny. Jej treść jest w pełni adekwatna do tematu, zaś zauważalną zaletą jest szerokie tło faktograficzne. Dzięki sumiennym badaniom analitycznym autorki powstał

kompletny obraz organizacji i funkcjonowania rad rodzinnych działających przy sądach pokoju w Zgierzu, Łęczycy i Łodzi w latach 1809–1876, uwzględniający zarówno aspekty formalnoprawne, jak i praktyczne ich działalności. Pracę cechuje znaczny stopień szczegółowości, co ze względu na ograniczony zakres przedmiotowy i chronologiczny opracowania jest w pełni uzasadnione. Autorka umiejętnie dobiera i analizuje źródła prawa i pozostałości archiwalne obrazujące charakter i specyfikę opisywanych rad rodzinnych. Praca niewątpliwie wnosi nowe ustalenia do dotychczasowego stanu badań nad tą instytucją prawa rodzinnego i opiekuńczego, obowiązującego na centralnych ziemiach polskich w XIX wieku.